

TÜRK SEMİYOSFERİNDE BİR MÜCADELE ÖRNEĞİ: ALİ CENGİZ OYUNU*

An Example of Struggle in the Turkish Semiosphere: All Cengiz Game

Doç. Dr. Mehmet Surur ÇELEPİ**

ÖZ

Yuri Lotman tarafından kuramsallaştırılan ve kültür bilimlerinde yeni bir kavram olan semiyosfer, bireyleri kuşatan, bir metin olan yaşamlarını bağdaştıran, varoluş süreçlerini anlamlandıran sembol ve imgelerin birlikteliğiyle inşa edilen bir anlam alanının karşılığıdır. Dünyayı saran ve canlıların yaşamını sağlayan biyosfer tabakasına telmihen kullanılan semiyosfer, insanları çevreye saran bir anlam alanıdır. Kültürel anlam alanı olarak da kabul edilen semiyosfer, belirli özelliklere ve işlevlere sahip en küçük göstergelerin bir araya gelerek oluşturduğu bir yapıdır. Bu yapının yapısal paradigması en küçük nesne de belirgindir. İnsan, her şeye nüfuz eden, sosyal yaşamı mümkün kılan, içinde kodlar ve semboller gibi pek çok unsur barındıran semiyosferin kendisine sunduğu göstergeler sayesinde dünyayı anlamlandırır. Bireyin zihin küresi olan ve evrenin metinsel anlamının ilişkilendirildiği semiyosferin inşa süreci ve sürekliliği bellek ile sağlanır. Bireysel, toplumsal ve kültürel belleğe ait kodlamalar ile sağlanan hatırlama, insanları çevreye saran metinsel bağdaşıklığı sağlayan semiyosferin ürünüdür. Yuri Lotman'a göre belleğin ürünü olan gelenek her zaman metin olarak belirginleştiği için semiyosfer metin odaklıdır. Edebi metinler, semiyosferin inşasındaki göstergeleri barındırarak belleği inşa etme ve aktarma işlevini yerine getiren metinlerdir. Masallar da belleğin tarihsel sürekliliğine destek olarak semiyosferde alan yaratırlar. Yaratılan bu alan, masalın kültürel belleğe ilişkin zihin kodlamaları ve simgeleştirilme özellikleriyle ilgilidir. Masallardaki ortak hafızanın, sürekliliğin ve simgeleştirme kabiliyetinin üçü de masallarn kültürel bellekteki kodlamalarını üstlenen ve masalın en küçük birimi olan motiflerle sağlanır. Bu motiflerden biri olan kahramanın şekil değiştirme yetisini ve aklını kullanarak galip geldiği “şekil değiştirerek mücadele motifi”, Türk semiyosferindeki mitik bilinçte, mistik anlayışlarda ve edebî metinlerde sembol olarak belirginleşir. Şekil değiştirmenin bir motife dönüşebilmesi ve buradan da semiyosferin inşasına katkıda bulunabilmesi için hatırlanması, tarihsel süreklilikle tekrarlanması, ortak deneyimle birbirinden farklı alanlarda belirginleşmesi gerekir. Bu belirginleşmeyle yaratılan metinlerden olan Ali Cengiz Oyunu adlı masal, Türk semiyosferinin yarattığı anlam alanıyla var olan en güzel örneklerdendir. Masalda, padişahın kızıyla evlenmek isteyen Keloğlan'ın, hüner olarak kabul edilen Ali Cengiz Oyunu'nu Köse'den öğrenmesi anlatılır. Bu hüner şekil değiştirebilmedir. Keloğlan bu hüneri akılla birleştirerek, rakiplerinin tümünü yener ve padişahın kızı ile evlenir. Ali Cengiz Oyunu, Türklerin semiyosferinde iki anlam alanına sahiptir. İlk anlam alanı, masaldaki mitik-mistik-dini bir güç olarak belirginleşen şekil değiştirmenin, akılla birleşerek rakibi alt etmek üzere kullanılmasıdır. İkinci anlam alanı, Cengiz Han ve onun soyu olan Kırım Hanlığı ile ilgilidir. Türk mitolojisinde, mistik hareketlerinde, anlatı türlerinde, nazım ürünlerinde ve semiyosfere ait birçok alanda var olan şekil değiştirmeye ait zihin kodlamaları, tarihi süreçte Cengiz Han'ın savaşta taktik kılık değiştirme hileleri ve Kırım Hanlığının savaşlarda Osmanlı'yı yalnız bırakması üzerine kurnazlık ve hileyle düzenlenmiş oyun anlamındaki “Ali Cengiz Oyunu” kalıp ifadesini yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler

Semiyosfer, Şekil Değiştirme, Mücadele, Ali Cengiz.

ABSTRACT

Semiosphere, which is theorized by Yuri Lotman and is a new concept in cultural sciences, is the counterpart of a field of meaning constructed with the unity of symbols and symbols that surround individuals, reconcile their lives as a text, and give meaning to their existence processes. Referring to the layer of the biosphere that surrounds the world and provides the life of living things, the semiosphere is also an area of meaning that surrounds people all over the world. The semiosphere, which is also accepted as a field of cultural meaning, is a structure formed by the smallest signs with certain characteristics and functions. The structural paradigm of this structure is evident even in the smallest object. Human makes sense of the world thanks to the signs presented to him by the semiosphere, which permeates everything, makes social life possible, and contains many elements such as codes and symbols. The construction process and continuity of the semiosphere, which is the

* Geliş tarihi: 16 Şubat 2022 - Kabul tarihi: 11 Mart 2023

Çelepi, Mehmet Surur “Türk Semiyosferinde Bir Mücadele Örneği: Ali Cengiz Oyunu” *Milli Folklor* 137 (Bahar 2023): 61-73

** Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli/Türkiye, msururcelepi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0353-3876.

mental sphere of the individual and to which the textual meaning of the universe is associated, is provided by memory. Remembrance, which is provided by the coding of individual, social and cultural memory, is the product of the semiosphere that provides the textual coherence that surrounds people. According to Yuri Lotman, the semiosphere is text-oriented, as tradition, which is the product of memory, is always evident as a text. Literary texts perform the function of constructing and transferring memory by accommodating semes in the construction of the semiosphere. Tales also create space in the semiosphere as a support for the historical continuity of memory. This created area is related to the mental coding and symbolization properties of tales related to cultural memory. All three of the common memory, continuity and symbolization ability in fairy tales are provided by motifs, which are the smallest unit of the tale and undertake the encoding of the tales in the cultural memory. One of these motifs, the "struggle motif by metamorphose", in which the hero prevails by using her ability to metamorphose and her mind, becomes evident as a symbol in the mythical consciousness, mystical understandings and literary texts in the Turkish semiosphere. In order for the metamorphose to turn into a motif and from here contribute to the construction of the semiosphere, it must be remembered, repeated with historical continuity, become evident in different areas with common experience. Ali Cengiz Game can be shown as one of the most beautiful examples of the meaning area created by the Turkish semiosphere. In the tale, it is told that Keloglan, who wanted to marry the sultan's daughter, learned the Ali Cengiz Game, which is considered a trick, from Kose. This trick is the ability to metamorphose. Keloglan combines this skill with reason, defeats all his rivals and marries the sultan's daughter. Ali Cengiz Game has two meanings in the semiosphere of the Turks. The first area of meaning is the use of metamorphose, which becomes evident as a mythical-mystical-religious power in the tale, to defeat the opponent by combining with the mind. The second area of meaning is related to Genghis Khan and her descendant, the Crimean Khanate. Ali Cengiz, which means a game arranged with cunning and deceit, the mind coding of metamorphose existing in Turkish mythology, mystical movements, narrative genres, verse products and many areas of the semiosphere, the tactical disguise tricks of Genghis Khan in the war and the Crimean Khanate's leaving the Ottomans alone in the wars.

Keywords

Semiosphere, Metamorphose, Struggle, Ali Cengiz.

Giriş

Sosyal bilimlerde kuramların ve disiplinlerarası çalışmaların artması, kültür bilimlerinin evrensellikğine katkıda bulunmuştur. Bu yöntem ve kuramların bazıları yapı incelemeleri çerçevesinde göstergelere dayalı kuramlar olarak gelişmiş ve göstergebilimi yaygınlık kazanmıştır. Semiyotik kavramı ile karşılanan göstergebilimi, filoloji çalışmalarını da disiplinlerarasılık ve uluslararasılık açısından bir adım öteye taşımıştır. Semiyotik, metin merkezli çalışmalarda binlerce yıllık birikimin ve ortak deneyimin simge ve sembollerini merkeze alarak, bu sembollerin üretimlerini, anlam alanlarının ve zihin kodlamalarının incelenmesini içerir. Eklektik bir yaklaşımla, beşeri üretimlerin neticesi olan anlam, dil ve edebiyat bilimlerinin, toplum bilimlerinin ve ruh bilimlerinin birçok alanının ortak kuramı olarak kullanılabilir. 20. yüzyılın en önemli edebiyat tarihçilerinden ve göstergebilimcilerinden olan Yuri Lotman, semiyotiğin kapsayıcılığını genişleterek küre şekline telmihen "semiosfer" kavramını önermiş ve kavramın önemini "metin" in ne olduğu üzerinden anlatmaya çalışmıştır. "Semiosphere" kavramı, genel olarak işaret anlamına gelen "sema" ve "küre sathı" anlamına gelen "sphaira" kelimelerinin birleşimiyle oluşturulmuştur. Yuri Lotman, kürenin kuşatıcılığına telmihen semiyosferi, bireyleri kuşatan, bir metin olan yaşamlarını bağdaştıran, varoluş süreçlerini anlamlandırılan sembol ve simgelerin birlikteliğiyle inşa edilen bir küresel anlam alanının karşılığı olarak kullanır (2012: 12).

İnsanın dünyayı semiosferdeki sistemlerin kendisine sunduğu göstergelerin imkânıyla kavrayabileceğini belirten Lotman, her sistemin yapısal paradigmasının sistemin en küçük nesnesinde de tezahür ettiğini vurgular. Belirli özelliklere ve işlevlere sahip en küçük göstergeler bir araya gelerek bir yapı oluşturur. Bu yapıların birlikte inşa ettiği anlamsal alana da semiosfer adını verir. Bir kültürel anlam alanı olan semiosfer, kültürün tüm göstergesel çevresine ve bu çevrenin bağlamına gönderme yapar. Dolayısıyla

kültürel yapıyı oluşturan unsurlardan biri incelenerek hem kültürel yapı hem de yapıyı oluşturan unsurların doğası anlaşılabilir (2012: 8-9). Göstergelerin tekil anlam alanlarının birlikteliğiyle oluşan semiyosfer, tümevarımla küre benzeri bir anlam alanı yaratırken, küreden bakıldığında ise tündengelemlerle bileşenlerin tekil anlam alanına işaret eder. Bireyin, bulunduğu evreni anlamasına ve sistemde konumlanmasına imkân veren bu göstergelerin semantiği hem bu kürede var olur hem de küreyi inşa eder. Kapsayıcılıkla birlikte birey, hem anlam alanını kendisinin yarattığının farkına varır hem de anlam alanının besleyiciliğiyle kendisine sistemde yer bulur. Bu açıdan semiyosfer yani kültürel anlam alanı, her şeye nüfuz eden, sosyal yaşamı mümkün kılan, içinde kodlar metinler ve semboller gibi pek çok unsur barındıran bir anlam evrenidir.

Semiyosferin mimarı olan insan, çevresinde yarattığı örgütlü nicel alanda fikirleri, göstergelere ait tasarımları ve eyleyen olarak fiillerini barındırır. Kendi tasarımı olan yapay dünyayı, simgesel tasarımlarla ilişkilendirmeye çalışır (Lotman 2012: 286-287). Böylelikle durağan olmayan, dinamik olan ve sürekli evrilen semiyosfer adı verilen anlam alanı oluşturulmuş olur. Oluşan mekanizma ise kültürün bir örüntüsüdür (Semenenko 2016: 498-500).

Lotman, semiyosferin daha net anlaşılması için kavramı biyosfere atıfta bulunarak somutlaştırır. Biyosfer, ekosistemin içinde bulunduğu canlı tabakadır. Bu tabaka, barındırdığı hava, su, toprak ve içlerindeki makro ve mikroorganizmaları şekillendirir. Ekosistemdeki bütün yapılar, mikro ve makro organizmalar, biyosferin içerisinde karşılıklı işlevlere sahiptirler (2012:160) ve biyosferi inşa ederken aynı zamanda biyosferden beslenerek var olurlar. Tabakadaki bütün eyleyenlerin ilişkilerini ve bunların karşılıklı etkileşimlerini inceleyen bu ekolojik sistemin varlığı, semiyosferin anlaşılmasına imkân sunar. Biyosfer insanları çepçevre saran ve onlara hayat bahşeden katman/tabaka ise, semiyosfer de evren ve insan tasarımlarının neticesi olarak binlerce yıllık ortak deneyim ve birlikle inşa edilen ve yine insanları çepçevre saran anlamsal tabakanın ismidir.

Semiyosfer kavramının yaygınlaşması ile birlikte, kapsayıcılığı hakkında fikirler de artmıştır. Semiyosfer yani küresel anlam alanının oluşmasında ortak deneyim ve tarihsel süreklilikle inşa edilen kolektiflik birinci derecede önemlidir. Kolektiflik ile oluşan kültür insanın, evrenin zihin yapılarının uzantısıdır. Buna bağlı olarak semiyosfer aynı zamanda insanlığın zihin küresidir (Semenenko 2016: 500).

Bireyin zihin küresi olan ve evrenin metinsel anlamının ilişkilendirildiği semiyosferin inşa süreci ve sürekliliği bellek ile sağlanır. Semiyosfer, sadece bireyin belleği ile değil, topluma ait olan kolektif belleğin ve aktararak oluşan kültürel belleğin birlikteliğiyle inşa edilir. Bireysel, toplumsal ve kültürel belleğe ait kodlamalar ile sağlanan hatırlama, insanları çepçevre saran metinsel bağdaşıklığı sağlayan semiyosferin ürünüdür. Nihayetinde hatırlamanın, çoğu zaman kültür ile sıkı bağı olan bir etkinlik olduğu ve hatırlama eylemini kültürel geleneğin hatırlanması olarak kabul etme eğiliminin ağır bastığı dikkatlerden kaçmamalıdır (Connerton 2014: 11-15). Bellek ve semiyosfer arasındaki ilişkinin asıl esprisi ise hatırlama ile sağlanan “tekrarlama”dır. Tekrar ile durağanlığın önüne geçilir ve her tekrar yeni bir üretim/metin olarak kabul edilmelidir. Nihayetinde sürekliliği sağlayan bu canlı olma sürecinin asıl kaynağı, semiyosferdir. O halde bellek, hatırlama, tekrarlama ve canlılık ile sağlanan yeniden inşa, semiyosferin ürünüdür.

Milletlerin evren ve evreni şekillendirmeye çalışan insan tasarımları benzerliklerin yanı sıra büyük farklılıklar da içerir. Bu durum millî bir olma kaygısının somut bir zemine taşınmasının neticesidir. Evren ve insan tasarımı, kimlik başta olmak üzere kültürel yapının bileşenlerini içerir. Söz konusu yapı, millî ve karakteristik bir alan olup tecrübe edilen yaşantılardan, ilişkilenen eşyaya dek, birlikte geliştirilen reflekslerle ve ortak hafızayla sistemli hale gelir. Oluşan sistem bir anlam alanı da yarattığına göre her milletin

kendisine ait semiyosferik sisteminin olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. O halde “Türk Semiyosferi” de binlerce yıllık birikim ve ortak deneyimin ürünüdür denilebilir.

Her seferinde yeniden bir üretim olan ve kültürel değerlerin tekrar edilmesi anlamına gelebilecek (Erdem 2020: 359) bir ritüelin, bir performansın, bir icranın veya metindeki bir göstergenin anlam alanı, bağlam merkezli olarak bağlı olduğu semiyosferin değişim, dönüşüm ve yeni terkipler kurabilme yetisini gösterir. Sürekliliğin ve değişimin kaynağı olan Türk semiyosferinin sağlayıcılığıyla, ortak bir metnin, ifadenin anlam katmanları belirlenebilir. Bu bağlamda Türk semiyosferinde birden fazla anlam katmanına sahip olan Ali Cengiz Oyunu ifadesi, bazı edebî metinlerde bir hünere; bazı kültürel metinlerde ve kalıp ifadelerde hileye; tarihî vakalarda siyasi taktiklere, oyunlara; şecere olarak ise Cengiz Han ile onun soyunun devamı olan Kırım Hanlığına dair kodlamalara sahiptir. Ali Cengiz Oyunu ifadesinin semiyosferden beslenerek sahip olduğu bu kodlamaları ve bir masalın kurgusunda motif olarak yer almasını ve nihayetinde de tarihî karakterlerin gerçek hayatlarına telmihen hem masala hem de bir deyim ad olma sürecini incelemek son derece önemlidir. Bu makalede de Ali Cengiz Oyunu kalıp ifadesi ve aynı adlı masal, Türk semiyosferindeki şekil değiştirerek mücadele motifinin anlam alanıyla Cengiz Han ve Kırım Hanlığı odağında incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle Türk Semiyosferinde Ali Cengiz Oyununun gösterge olarak sözlük anlamlarına bakmak gerekir.

1. Türk Semiyosferinde Ali Cengiz Oyunu

“Ali Cengiz Oyunu”, kalıp ifade ve deyim olarak *Türkçe Sözlükte* (2005:75) “kurnazca ve haince düzen”; deyimler sözlüğünde ise “kurnazca ve haince düzenlenen oyun (Aksoy 1984: 461, Çotuksöken 2004: 104) anlamında kullanılır. Ali Cengiz ifadesindeki Cengiz, Moğol hükümdarı Cengiz Han’dır. Bu bilgi netliğinin yanında Ali kelimesi ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Öncelikle “al” kelimesi, *Divanü Lûgât-it-Türk*’te “hile” anlamında kullanılmaktadır. Eserde “alın arslan tutar; küçin oyuk tutmaz.”, (hile ile aslan tutulur, güç ile bostan uyuğu tutulmaz.) ve “Avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir” (avcı ne kadar hile bilirse ayı da o kadar yol bilir) savları verilerek al kelimesi örneklendirilir. (DLT I: 63,81). Son savın, iki kurnaz kişi karşılaştığında söylendiği ifade edilir. *Yeni Tarama Sözlüğü* (1983:6) ve *Türkçe Sözlükte* (2005: 63) de “al” kelimesi için hile, düzen açıklamalarına yer verilir. Aldatmak, aldanmak gibi fiil yapıları, al kelimesinden türemiştir. İlhan Ayverdi, “al” kelimesinin Türkçe olduğunu ve daha çok Farsça gibi telaffuz edilerek “âl” (ince l) şeklinde kullanıldığını ve bu özelliği ile Farsçaya geçtiğini, kelimenin hile, kurnazlık, düzen anlamlarına geldiğini; “âl” kelimesinin ise Arapça kaynaklı olduğunu ve aşiret, sülale anlamlarına geldiğini belirtir (2008:87). Ferit Devlilioğlu âl (آل) kelimesi ile ilgili üç madde başı kullanır. Hile, düzen anlamlarının yanı sıra sülale, aile anlamlarına geldiğini belirtir. “ulüvv” kökünden gelen âl (عال) kelimesinin ise yüce, yüksek anlamlarına geldiğini aktarır (1985:25).

Bu çerçevede “al” kelimesinin yazılışı ve okunuşu, Ali Cengiz ifadesinin anlamını belirler. Hile anlamına gelen Türkçe “al” kelimesi, kısa ünlü ile yazılır ve okunurken “l” harfi incelmaz. Bu durumda sosyal ve beşeri hayata kodlamalar içeren Ali Cengiz ifadesi “Cengiz’in Hilesi” anlamına gelir. Uzun ünlü ile yazılan ve soy anlamına gelen “âl” kelimesi ise Arapçadır. Âl-i Cengiz ifadesi bu durumda siyasi bir gösterge olarak “Cengiz’in Soyu” anlamına gelir. Yine Arapçada “ulüvv” kelimesinden türeyen ve yüce anlamına gelen “âl” kelimesi Âl-i Cengiz ifadesinde yine siyasi bir gösterge olarak “Yüce Cengiz Soyu” anlamına gelir.

1.1. Semiyosferde Siyasi Bir Gösterge Olarak Âl-i Cengiz

Âl-i Cengiz ifadesi siyasi bir gösterge olarak “Cengiz’in Soyu” anlamına gelir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, Âl-i Cengiz, Cengiz Han’dan sonra

gelenlerin tümünü imliyorsa da Türk semiyosferinde bir tarih imgesi olarak Âl-i Cengiz, Kırım Hanlığını ifade etmek için kullanılır.

Kırım Hanlığı, siyasi bir teşekkül olarak XIV. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda Devleti'nin içine düştüğü taht kavgaları sonrasında parçalanması neticesinde ortaya çıkmıştır. Kırım, parçalanmakta olan Altın Orda Devleti içinde müstakil bir siyasi varlığa adaydı. Cengiz Han soyundan prensler bu bölgeye dayanarak hanlıklarını ilân etmekte ve ardından Volga üzerinde merkezi ele geçirmeye çalışmaktaydılar. Kırım Hanlığının gerçek kurucusu Hacı Giray olup adını taşıyan en eski para 1441-42 tarihini taşır (İnalçık 2022: 449-450).

Kırım Hanlıklarından en önemlisi olan Giray hanedanlığı, 14. yüzyıl başlarından 1783 yılına kadar Kırım'da hüküm süren hanedanlıktır. Sülale, Cengiz Han'ın oğullarından Cuci'nin küçük oğlu Tokay Timur'a bağlanmaktadır Cengiz Han'ın soyundan gelen bu hanlık, bu yüzden Âl-i Cengiz olarak anılır (İnalçık 2014:27). Söz konusu yüzyıllarda Âl-i Osman ve Âl-i Cengiz iki farklı hanedanlık olarak sürekli iş birliği yapmıştır. Fâtih Sultan Mehmet'le başlayan (1454) iyi münasebetler, Hacı Giray'ın 1466'da ölümünden sonra oğulları arasında baş gösteren iç mücadeleler sırasında bir himaye şekline dönüşmüştür. Giray hanedanının Osmanlı hâkimiyetini açıkça tanınması Mengli Giray'ın Temmuz 1475 tarihli mektubuyla gerçekleşmiştir. Kırım hanları Osmanlı Devleti'nce sikke ve hutbe sahibi bir İslâm hanedanı sayılıyordu; fakat fiilen sultan tarafından azil ve tayin edilen ve onun emriyle sefere gitmek mecburiyetinde olan tâbi beylerden farksızdılar. Hanlık ve kalgaylık Osmanlı hanedanlığının emri ile gerçekleşirdi (İnalçık 1996: 76-78). Osmanlı hanedanlığı, Giray Hanedanlığını sürekli olarak en üst seviyede tutmuş ve Âl-i Osman'ın devamlılığı için Âl-i Cengiz'i/Giray Hanlığını önemsemiştir. Diplomasıye göre de Giray Hanedanı, hiyerarşide ikinci sırada yer alırdı. Sonrasında ise sadrazam gelirdi. Bu çerçevede Türk semiyosferinde Âl-i Cengiz ifadesi, siyasi bir imge olarak Cengiz'in devamı olan Giray Hanlığını karşılamaktadır.

1.2. Semiyosferde Hile ve Tuzak Göstergesi Olarak Ali Cengiz Oyunu

Ali Cengiz, eğer Türkçe hile anlamındaki “al” ve Cengiz'in birleşiminden oluşuyorsa “Cengiz'in Hilesi” anlamına gelir. Bu kullanım, “kurnazca ve haince düzenlenen oyun” anlamındaki “Ali Cengiz Oyunu” deyimini yaratmış olur. Deyimin olumsuz bir anlam alanına sahip olması Cengiz Han'ın “hile” ve “tuzak” odaklı (Harmancı 2015: 215); Kırım Hanlığının ise menfaat odaklı siyaset gelenekleri ile ilgilidir. Tarihi kaynaklarda Moğolların hile ve tuzak odaklı siyaset gelenekleri ve savaşlardaki acımasız tutumları hakkında birçok bilgi yer alır. Örneğin Hums Savaşında Gazan Han ordunun tam ortasında savaşırken, sağ kanatta bulunan Kutlukşah Noyan davul çaldırır. Davul çaldırmak, Han'ın davulun çalındığı tarafta olduğu anlamına gelirdi. Memluk askeri, Gazan Han'ı sağda zannedip sağa saldırınca tuzağa düşer ve savaşı kaybeder (Reşidüddin 2013: 279). Başka bir savaş hilesi Celalettin Harzemşah ile bir mücadelede yaşanır. Moğol ordusu çok daha kalabalık görünmek için hile yapar ve tüm keçeden şapka ve pelerinlerin samanla doldurur ve atların üzerine yerleştirerek savaş alanına sürer (Abbot 2017: 205). *Çengiz-Nâme*'de de Moğol hilelerinin bazılarının nasıl yapıldığı aktarılır. Kırım'daki bir kalenin zor koşulları fethi zorlaştırınca, Moğol askerleri akşamdan tan atıncaya kadar ellerindeki çanak ve çömlekleri birbirine vurarak büyük gürültü çıkarmaya başlarlar. Bu taktik on gün boyunca sürer. Kalenin içindekiler uykusuz kalırlar fakat uygulamanın sürekliliğinden dolayı Moğolların saldırmayacağını, bunun Moğollara has bir ritüel olduğunu düşünmeye başlarlar. Halkın rahatlamaya başladığı bir gün Moğollar, daha fazla gürültü yaparlar. Gürültü ile beraber kaleyi de aşarak ele geçirirler (Ötemiş Hacı 2014: 38).

Moğolların savaş hilelerinin bazıları Türk semiyosferindeki şekil değiştirme motifi ile yakından ilgilidir. Fakat buradaki şekil değiştirme olağanüstülük barındıran bir şekil değiştirme değil, karşı tarafın aklını karıştırmak üzere kurgulanan ve kıyafet-saç değiştirme, çoban veya tüccar kılığına girme benzeri kılık değişimleridir. İlgili bir örneğe göre; Moğollardan Sandağu Noyan Musul Kalesi'ni kuşatınca Memluk Sultanı Bundukdârî, Ağuş Erbuşur'u bir orduyla yardıma gönderir. Ağuş'un yardıma geldiğini tesadüfen öğrenen Sandağu Noyan, onları defetmek için her askerinin üç atının bulunduğu bir tümen gönderir. Sandağu Noyan, Ağuş'u ve ordusunu mağlup ettikten sonra esir aldıklarının kıyafetlerini giyer, saçlarını onların tarzı gibi aşağı salıp Musul'a doğru ilerler. Yaklaşıtlıklarında şehir ahalisi, gelenleri yardıma gelen askerler zannederek kaleyi terk edince Moğol ordusu her taraftan bunları kuşatarak hepsini yok eder (Reşidüddin 2013: 66).

Cengiz Han ve askerleri, zafer kazanmak için kılık değiştirerek düşmanlarının aklını karıştırmakta mahirdirler. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*'da aktardığına göre, Cengiz Han ve askerleri Buhara seferi sırasında tüccar kılığına girerler. Şehrin kalesini görünce, savaş aletlerini hemen saklarlar. Bahçelerde gördükleri ağaçlardan türlü ahşap eşya ve merdiven yaparak çok ağır ilerlerler. Kale sakinleri bu ağır ilerleyen ve türlü eşyaları olan kalfeyi görünce kervancı ve tüccar zannedip aldanınca hezimete uğrarlar. Başka bir savaşta Cengiz Han ve askerleri, kestikleri ağaçların arkasına saklanmış ve ağaç kılığına girmeye çalışmışlardır. Geceleri ağaçları yavaş yavaş şehre doğru yaklaştırmışlardı (Cüveynî 1999: 132). Başka bir kayda göre, Cengiz Han ve askerleri Harezmi'e saldırmadan önce de kalenin etrafında çoban kılığına girerek uzun zaman kaleyi gözetirler. Hayvan güden çoban kılığındaki askerler, birçok gösteri de yaparlar. Kale içinden bir grup bu gösterilere katılır ama bunların çoban kılığına girmiş Moğol askeri oldukları çok geç anlaşılır (Cüveynî 1999: 147)

Moğollar, savaşın öznesi olmasalar da siyasetleri gereği hile ve tuzak odaklı siyaseti her zaman yapmışlardır. Örneğin, 1. Alaaddin Keykubat ve Harzemşahların arasını açmak için Moğol hükümdarı Cengiz Han, askerlerine Harezmi askerlerinin "kıyafetlerini giydirerek" Selçuklu şehirlerini yağmalatır. Selçuklular bu durumdan Harezmişahların sorumlu olduğunu düşündüğü için onlara düşmanlık beslemeye başlar (Sarı 2017: 33). Daha sonra iki tarafın arası açılır ve tarihte Yassı Çemen adıyla bilinen savaş yaşanır.

Yukarıda aktarılan savaş hileleri, Moğolların savaşta hile ve oyunları çok iyi bildiklerini ve değişik taktiklerle girdikleri savaşları kazandıklarını göstermektedir. Dikkat edilirse bu hilelerin bazıları Moğolların, kılık değiştirerek düşmanlarının kıyafetine bürünme, çoban ve tüccar kılığına girme, ağaca benzeme gibi hileler olduğu görülecektir.

Ali Cengiz Oyunu deyiminin olumsuz bir anlam üstlenmesinde Âl-i Cengiz olan Kırım Hanlığının da rolü vardır. Osmanlı ve Kırım Hanedanlıkları beraber hareket etseler de bazı tarihî olaylarda, Kırım Hanlığının Osmanlı'ya karşı menfaatleri gereği siyasi hile yaptığı bilinmektedir. Örneğin, Osmanlı devleti 1569 tarihinde Don Nehri ile İdil Nehrini bir kanal ile birleştirmek ister. Bunun için planlar hazırlanır. Fakat Kırım Hanlığı, çeşitli hilelerle askerler arasında yıkıcı bir propaganda yayarak projenin durmasına neden olur (Akalm, Şimşek 2022:10-11).

Kırım Hanlığının bu siyasetlerinin bir infiale dönüştüğü en iyi örnek, Osmanlı'da bir travma yaratan II.Viyana kuşatmasında yaşanır. II. Viyana kuşatması, Macaristan üzerindeki üstünlüğünü devam ettirmek ve Avusturya'ya kaptırmak istemeyen Osmanlı Devleti tarafından Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa yönetiminde 1683'te başlatılmıştır. "Din-i İslâma yardım, Âl-i Osmana kardeşlik" hatt-ı hümayunu ile Osmanlı tarafından düzenlenen seferlere çağrılan diğer Kırım Hanları gibi Murad Giray Han da sefere davet edilmiştir (Yalvar 2018: 12-14). Kırım Han'ı Murad Giray'a, düşmana olası bir yardım gelebilmesi düşüncesiyle Viyana çevresindeki Tulln Köprüsünü (İskender Köprüsü)

koruma görevi verilmişti. Murad Giray'a bağlı askerler, ganimet toplama endişesiyle köpürüyü terk edip verilen görevi yerine getirmeyince Osmanlı için ağır bir yenilgi kaçınılmaz olur (İnalçık 2014: 230-232).

Kırım Hanlığının hile ve oyun içeren siyasetlerinin toplumsal bellekteki ve böylelikle semiyosferdeki kodlaması, soyu belirten Âl-i Cengiz (Kırım Hanlığı) ifadesinin tevriyeli bir kullanımla kurnazca düzen anlamındaki deyimli oluşturmasına imkân vermiş olabilir. Türk halkı, soyu ifade ederken, aslında güdülen yanlış siyasete gönderme yapmış olabilir. Bu tevriyeli kullanıma Nihat Sami Banarlı işaret eder. Fakat Banarlı Kırım Hanlığı ile ilişkiyi kurmaz. Banarlı'nın tevriyeye esas gösterdiği neden Moğolların zalimliği-dur. Tarihî kaynaklar Cengiz Han'ın ve Moğolların acımasızlıklarıyla ilgili birçok olayı aktarmaktadırlar. Esirleri baş aşağı kaynar kazanları daldırması, esirleri bir alanda toplayıp üzerlerine binlerce ok atması ve bazen esirleri parçalayarak öldürmesi tarihî kaynaklarda yer alan zalimliklerin birkaçıdır (Abbot 2017: 60, 169, 214). Banarlı, Anadolu Türklüğünün Moğol zulümlerini affetmediğini ve bu zulümlerin acı hatırasını tarihlere, tezkirelere, şiirlere, fıkra ve hikâyelere işlediğini ve tarihî ve edebî eserlerin Türk halk vicdanının Moğollar için verdiği tarihî hükümler olduğunu belirtir. Cengiz Han hakkında da Âl-i Cengiz sözünü tevriyeli kullanarak bundan âl-i cengiz oyunu deyimini bularak ağır hüküm verdiğini aktarır (1982: 147-148). Benzer ifadeleri kullanan Abdülkadir Donuk, Âl-i Cengiz Oyunu tabirinin Moğolların her yerde uyguladıkları gaddarlığın Anadolu Türkleri arasında tescil edildiğini gösteren ve Türkler arasında nefreti ifade eden bir deyim olduğunu belirtir (1988:19).

1.3 Semiyosferde Masal Motifi Olarak Şekil Değiştirme ve Ali Cengiz Oyunu

Makalenin giriş bölümünde aktarıldığı gibi, semiyosfere göre bir sistemin yapısal paradigması, sistemin en küçük nesnesinde de tezahür eder. Belirli özelliklere ve işlevlere sahip en küçük göstergeler bir araya gelerek semiyosferi/anlamsal alanı inşa ederler. Bu yüzden Ali Cengiz ifadesi semiyosferde bir koda sahip ise bu kodun tasarımında, siyasi anlam, tarihî karakterlerin hile ve tuzak odaklı siyasetleri ve deyim anlamı olmak üzere üç anlam katmanından bahsedilebilir. Her katmanın da hatırlama figürleri vardır. Kırım Hanlığı, Cengiz Han ile Kırım Hanlığının siyasi hileleri ve kılık değiştirme yoluyla düzenlenen oyun gibi hatırlama figürleri birlikte işlev üstlenerek semiyosferdeki Ali Cengiz Oyunu alanını oluştururlar. Semiyosferdeki Ali Cengiz Oyunu ifadesinin sahip olduğu bir diğer kodlama, bazı kültürel metinlerdeki şekil değiştirme motifi ile ilgilidir. Türklerdeki şekil değiştirme motifi, aşağıda özeti verilen masal örneğinin de olduğu üzere Cengiz Han'ın savaşlardaki taktik kılık değiştirmelerine telmihen Ali Cengiz Oyunu olarak adlandırılır. Bu adlandırmalarda bir kültür metni olarak masalların ve masal motiflerinin semiyosferdeki işlevleri son derece önemlidir. Bu bağlamda öncelikle semiyosferdeki metin yaratma süreci ve bu sürecin ürünlerinden olan masal ile motiflerin işlevlerine değinmek gerekir.

Semiyosfer, metin odaklıdır. Çünkü gelenek her zaman metin olarak belirginleşir. Bunun için de "metin yaratma" süreci esastır. Semiyosferdeki metin yaratma, anlam üreten bir mekanizmadır. Bu mekanizma üç aşamadan oluşur. Öncelikle metin, kendine özgü anlamı olan bir kod üretir. Burada istenilen, metnin anlamına ulaşmaktır. Alıcı metnin kodunu çözer ve ilk mesajı alır. İkinci aşama metnin yaratıcı işlevidir. Bütün sembol ve simgelerle ait olanaklar kümesini gerçekleştiren her sistem yalnız hazır iletiyi aktarmaz, yenilerinin de üreticisi olarak hizmet eder. Üçüncü aşama da belleği içermeye işlevidir. Metin yalnızca yeni anlamların üretildiği alan değil, aynı zamanda kültürel belleğin toplayıcısıdır. Metnin içinde anlamlılık kazandığı ve belirli bir biçimde içinde cisimlendiği bağlamlar toplamı, metnin belleği olarak adlandırılır. Metin tarafından inşa edilen anlam alanı, alıcının zihin kodlamasındaki kültürel bellekle bir ilişkiye girer (2012: 8-24). Bu

bağlamda edebî metinler, semiyosferin inşasındaki anlamları yaratarak, aktararak ve saklayarak birçok işlev üstlenirler. Geçmişin anımsanması sağlar, âni anlamlı kılar (Arslan 2017: 9) ve geleceğin kurulmasına imkân sunarlar. Nihayetinde de bir sistem ürünü olan edebî metinler, semiyosferin oluşmasında işlev üstlenirler. Birer edebî metin olarak masallar da belleğin tarihsel sürekliliğine destek olarak semiyosferde alan yaratırlar.

Bir metin olarak masalı ve bir kapsayıcı anlam alanı olarak semiyosferi birbirine bağlayan, masalı semiyosferin bir metni ve ürünü yapan unsurların bazıları masaldaki ortak hafıza ile süreklilik ve masalın simgeleştirebilme özelliğidir. Masallardaki ortak hafızanın, sürekliliğin ve simgeleştirme kabiliyetinin üçü de masalların kültürel bellekteki kodlamalarını üstlenen ve masalın en küçük birimi olan motiflerle sağlar. Masaldaki herhangi bir motif, ortak deneyimin ve tarihsel sürekliliğin imajı olarak, semiyosferde anlam bulur. Bir örnek ile somutlaştırmak gerekirse; bir yosun parçasının ve bir balığın, deniz dışındaki bir yerde üstlendikleri imaj ile denizde üstlendikleri imaj aynı değildir. Denizi semiyosfer olarak düşünürsek, yosun ve balık denizin tamamlayıcısıdır. Hem denizin bir unsuru olarak orayı oluştururlar hem de denizin kendi imajından beslenip anlam alanına sahip olurlar ve denizde özel bir anlam üstlenirler. Benzer olarak, bir masal motifi (örneğin çocuksuzluk), ortak deneyim ve ortak zihin kodlaması ile semiyosferde bir anlam alanı yaratır ama aynı zamanda semiyosferin o alanda (çocuksuzlukla) yaratılmış imajından istifade eder. Bu bağlamda bir göstergenin motife dönüşebilmesinin koşulu, o toplumun semiyosferinde bir alan yaratmış olmasına bağlıdır. Yani çocuksuzluk bir motif olacaksa, toplumun bununla ilgili ortak deneyim ve ortak zihin kodlamalarıyla oluşmuş bir anlam alanı (semyosferi) olmalıdır. O zaman motifler, semiyosferdeki birer metin olarak kabul edilmelidirler. Bir masal motifinin incelenmesi, yaratıldığı toplumun semiyosferi yani anlam alanının inşası hakkında bilgiler verir.

Metinlerin evrenselliğini de sağlayan motifin varlığı, tekrara ve hatırlamaya bağlıdır. Motif ile söz konusu tekrar ve hatırlama ilişkisi motifin kültüre ait farklı metinlerde yer almasının önünü açar. Türk masallarında kültürel belleğin tekrarına ve hatırlanmasına imkân veren birçok motif yer alır. Bu motiflerden biri de bu araştırmanın konusu olan ve kültür bilimlerine ait çalışmalarda şekil değiştirme, don değiştirme, donuna girme, metamorfoz kavramlarıyla karşılanan dönüşümdür. İnsan, hayvan, bitki ve eşyaların belirgin özelliklerini kaybedip kendi aralarında özelliklerini yer değiştirebilmelerine, cansız varlıkların canlanabilmesine, canlı varlıkların canlarını kaybedip maddeye dönüşebilmesine dayanan metamorfoz (Boratav 2016: 74) kabiliyetinin kökeni, animizm düşüncesine dayanır. Animiz düşüncesindeki totem ataların ve bazı mitik kahramanların ruhlarının hayvanla şekillenebileceği düşüncesi metamorfoza kaynaklık etmektedir. Ahmet Yaşar Ocak, şekil değiştirebilmenin kaynağını, belirli bir kuvvet/ruh barındıran fakat dünyadaki görüngüleri farklı olan unsurların benzer özelliklere sahip olmalarına bağlar. Kuvvet ve ruhlarından başlayarak dünyadaki görüngülerine intikal eden bu benzer özellikler, öz nitelikleri sabit kalmakla birlikte kendi aralarında dönüşümlerine olanak verir (2017: 206). Kişinin kendi kontrolü/iradesi altındaki bir güç ve kişinin kontrolü dışındaki bazı majik nesnelere aracılığıyla ortaya çıkan doğüstü bir olay olarak iki farklı biçimi olan şekil değiştirmenin ilk şekline Türkler don değiştirme adını verirler. Bu motif, anlatının kahramanına verilmiş bazen dinsel, bazen mistik bir güç veya meziyettir (Aslan 2004: 38). Bu meziyetin yanı sıra, şekil değiştirme bazen de yaratıcı bir gücün veya kutsal bir ruhun yapılan iyiliklere ilişkin olarak mükâfatı veya kötülöklere ilişkin cezalandırması olarak gerçekleşebilir (Ocak 2017: 206).

Türkler arasındaki şekil değiştirme, sahip oldukları kutsiyet anlayışının neticesidir (Türkan 2008: 136). Kut işareti olan şekil değiştirmenin bir metin olarak semiyosferde bir alanının olması, kadim işlevselliği ile ilintilidir (Harmancı 2015: 210). Bu işlevselliğin

izini Türk semiyosferinde takip etmek ve anlam alanına bakmak, şekil değiştirme motifini oluşturan zihin kodlamalarını belirginleştirir. Bu zihin kodlamalarının deşifresi ise süreklilik arz eden kültürün metin oluşturma tasarımlarını görünür kılar. Bunun için şekil değiştirmenin bir metin yaratabilmesi, buradan da semiyosferin inşasına katkıda bulunabilmesi için hatırlanması, tarihsel süreklilikle tekrarlanması, ortak deneyimle birbirinden farklı alanlarda belirginleşmesi gerekir.

Semiyosfer, durağan olmayan, dinamik bir sürecin ürünü olarak değişir, dönüşür ve yeni terkipler kurar. Bu yüzden Türk semiyosferindeki şekil değiştirme motifini incelemek, aynı zamanda semiyosferdeki değişimi, dönüşümü ve kurulan yeni terkiplerin işlevlerini ve sürekliliğini gösterir. Buradan hareketle, Türklerde ilk örneklerine Türk mitolojisinde rastladığımız şekil değiştirmenin tarihsel süreklilikle Türk destanlarında, ilk Türk mistik ekolü olan Kamızmda, daha sonraki mistik ekol olan Türk tasavvufunda, menkıbelerde, Türk masallarında, Türk efsanelerinde, nazım ürünlerinde ve bazen de Türk şairleri ile ilgili anlatılarda yer alması semiyosferin yarattığı alan ile mümkündür. Şekil değiştirme motifi yer aldığı metne göre farklı işlevler üstlenir. Örneğin Kamızmdaki şekil değiştirme, Türk semiyosferindeki kutun ve Tanrısal simgeciliğin (Önal 2009) gereğidir. İslamiyet'in kabulüne semiyosferlerinde yeni bilgiye/dine ilişkin bir alan açan Türkler, bu alandaki sırta ermişlik ve keramet göstergelerinden faydalanarak Türk tasavvufundaki şekil değiştirmeyi, sırta ermişliğin (Çelepi 2016: 97) ve keramet belirtisi olarak görürler. Şekil değiştirmenin sıklıkla yer aldığı bir başka alana örnek olarak Türk masal ve efsanelerindeki bu motif, Türk semiyosferinin adalet ve liyakat ile ilgili alanının yansımasıdır. Haksızlığa uğrayanlar, zor durumda kalanlar, adaletin uğramadıkları, korkanlar dönüşerek koruma altına alınırlar. Bunun yanı sıra haksızlığı yapanlar, zor durumda bırakanlar, adil davranmayanlar, zalimler ise cezalandırılmak üzere dönüştürülürler. Bu bağlamda dönüşüm Türk semiyosferindeki adaletin tecellisi için son derece önemlidir.

Aşağıda özetini verdiğimiz masal, Ali Cengiz ifadesinin kodlamasıyla, şekil değiştirmeyi merkeze alan bir olay örgüsüne sahiptir. Masaldaki bu motifte kahramanlar, sürekli ve karşılıklı olarak hayvanlara ve cansız nesnelere dönüşerek mücadele ederler. Bu mücadeleden galip gelebilmek için aklın da kullanılması gerekmektedir. İki insanın, tabiatüstü kuvvetleri sayesinde şekil değiştirerek birbirine karşı mücadele etmeleri ve birbirlerinin elinden kurtulmaya çalışmaları Türk semiyosferinde önemli bir alan oluşturur. Şekil değiştirerek mücadele Meriç Harmancı tarafından "değişim oyunu" olarak adlandırılır. Değişim oyunu zamanla bir strateji formuna dönüşmüştür. Bu oyunda değişim süreklilik arz eden bir durum değildir, gereklilik bitince insan asıl şekline döner (Harmancı 2015 213-214).

Türk kültüründe bu mücadele şekline ve oyuna en iyi örnek "Ali Cengiz Oyunu" adlı masaldır. Öncelikle Ali Cengiz Oyunu adlı masalın kısa özetini vermek gerekir;

Annesi ile beraber yaşayan Keloğlan padişahın kızı ile evlenmek ister. Bunun üzerine annesi, padişahın kızını ister. Padişah, Keloğlan'ın bir sanat öğrenmesi ya da hüner göstermesi halinde kızını vereceğini söyler. Keloğlan, hüner öğrenmek üzere Köse ile tanışır. Keloğlan, Köse'den hüneri öğrenir ama Köse, hüneri öğrettiği herkesi sonrasında öldürmektedir. Bu hüner adına Ali Cengiz Oyunu denilen şekil değiştirebilmez. Keloğlan bir şekilde Köse'nin yanından kaçır ve ölümden kurtulur. Keloğlan, öğrendiği hünerle para kazanmaya karar verir. Keloğlan ile anası yolda giderken bir alay atlı ile karşılaşılır. Atlılar bir tavşanı yakalamak için tazılarını salarlar. Keloğlan da bir taziya dönüşür ve tavşanı diğer tazılardan önce kapar. Bu taziya hayran kalan atlılar Keloğlan'ın anasına 1000 altın verip taziya (Keloğlan'ı) alırlar. Fakat Keloğlan akşam olunca tekrar insana dönüşerek anasının yanına geri döner. Yolda bir kez daha atlılara rastlarlar; Keloğlan bir koç kılığına girer. Atlılar, 50 altın verip koçu satın alırlar. Keloğlan akşam yine anasının yanına döner.

Keloğlan anası ile bu sefer Köse'ye rastlar ve çok güzel bir at kılığına girer. Köse, atı ve atın dizginlerini 1000 altına satın alır. Köse tam ata binecekken, at bir anda bir güvercin olur. Köse de atmaca kılığına girer ve güvercini takip eder. Atmaca tam güvercini kapacakken, güvercin pembe gül olup padişahın kızının ayağı dibine düşer. Kız, gülü alır yakasına takar, bu sırada atmaca da Köse'ye dönüşür. Köse, kızdan gülünü geri ister, kız gülü vermek istemeyince olay padişahın huzuruna taşınır. Padişahın kızı gülü Köse'ye verecekken gül bir avuç darı olup yere saçılır. Köse de bir tavuk ve birkaç civciv olup darıları yemeye başlar. Köse padişahın ayağının altındaki hariç bütün darıları yer. Köse tam o darıyı da yiyecekken, darı bir tilki olup tavuğu ve civcivleri yer. Tilki silkinip Keloğlan'a dönüşür. Keloğlan padişaha anasına verdiği sözü anımsatarak bu seyrettiklerinin Ali Cengiz Oyunu olduğunu söyler. Padişah, Keloğlan'a kızını verir; kırk gün kırk gece düğün yaparlar (Sarıyüce 1993, Dursun 2008'den).

Şekil değiştirerek mücadele motifinin, bu masalda Ali Cengiz Oyunu olarak adlandırılması, Türk semiyosferinde Cengiz Han'ın ve Kırım Hanlığının önemli bir alana sahip olduğunun da işaretidir. Bu bağlamda masal metnimizdeki mücadelenin hem Türk semiyosferinde yer almasının hem de semiyosferin inşasına katkı sunmasının iki nedeni var; şekil değiştirerek mücadele motifi ile Cengiz Han ve Âl-i Cengiz olan Kırım Hanlığı. Masala bakıldığında kahraman için hüner olarak olumlu işlev üstlenen Ali Cengiz Oyunu, deyimle bakıldığında kurnazca düzen anlamına, tarihî bilgilere bakıldığında ise Kırım Hanedanlıklarını ifade etmek için kullanılır. Hem hüner olma durumu hem hile durumu hem de bir hanedanlığa ad olma durumu bir çelişki gibi algılandığında aslında bu durum tam olarak semiyosferin değişim, dönüşüm ve yeni terkipler kurabilme özelliği ve bu özelliğin imkân verdiği tevriyeli söyleyiş ile ilgilidir. Bir soyun isminin (Âl-i Cengiz) hem soyun ata babasını hatırlatması (Cengiz Han) hem Cengiz'in ve soyunun savaşlardaki taktik amaçlı kılık değiştirmesini imlemesi hem şekil değiştirmeye yönelik zihin kodlamalarını barındırması ve nihayetinde deyimleşerek hile düzen anlamına gelmesi semiyosferin/anelam alanının bütün bileşenlerinin harmonisiyle oluşmuştur.

Bu masaldaki şekil değiştirme suretiyle mücadele motifi hem Türklerin semiyosferinde bir kodlama hem de semiyosferin inşasına katkı sunan bir metindir. Kültürel bellekteki bu motif, "mücadele"ye dair zihin kodlamalarının neticesidir. Anlayış, dönem ve inancın tezahürü olarak bu mücadeleler bazen karşılıklı şekil değiştirme şeklinde gerçekleşebilir. Bu mücadelelerde aklın, gücün, olağanüstülüğün ve kutun önemi belirginleşir. Yukarıda özeti verilen masal, bu mücadelelerin prototipliğiyle olgunlaşmış ve mücadelede şekil değiştirme akıl ile birleştirilerek önemli bir semiyosferik alana dönüşmüştür. Böylelikle semiyosferdeki toplumsal bellek devreye girmiş ve savaşlarda kılık değiştiren Cengiz Han'ın taktiklerine ve Kırım Hanlığının siyasi manevralarına telmihen şekil değiştirme oyunu Ali Cengiz Oyunu olarak adlandırılmıştır.

Semiyosfer açısından bu masal hem kahraman merkezli hem de olay merkezli incelenebilir. Kahraman açısından incelendiğinde kelliğin ve Keloğlan'ın Türk semiyosferinde önemli hatırlama figürü olduğu görülecektir. Kelliğin ve Keloğlan'ın mitik ve mistik yolculuğu, değişimi ve dönüşümü hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bazılarında daha önce bahsettiğimiz semiyosferin canlılığı gereği, tipin değişim ve dönüşümü izah edilmiştir. Örneğin Pervin Ergun, bu tipin Türk dünyasının bazı bölgelelerdeki adlandırılmasını ve Altay destanlarındaki şekli olan "Tastarakay" tipini incelerken, düzeni sağlamak isteyen hakanların, şekil değiştirdiklerini ve Keloğlan/Tastarakay olduklarını, gereğini yaptıktan sonra tekrar eski hallerine dönüştüklerini bildirir (2005: 79-81). Evrim Ölçer Özünel ise, tipin hilebazlık özelliğini kut taşımasına bağlar ve tipin

Jung'ın "hilebaz" tipolojisine uygun bir karakter olduğunu, bu bağlamda da Tanrısal köken taşıdığını belirtir (2005: 49).

Bu çalışmanın sınırlılıkları gereği, semiyosferdeki bir kahraman olarak Keloğlan tipi değil, semiyosferdeki "şekil değiştirerek mücadele" incelenmiştir. Şekil değiştirerek mücadele motifinin semiyosferde bir alan yaratabilmesi için zihin kodlaması olarak kültürel belleğin diğer alanlarında/metinlerinde de yer edinmesi gerekir. Örnek metnimiz bir masal metni olduğu için öncelikle Türk masalları arasında bu motifin durumuna bakmak gerekir. Masallarda bu motife örnekler veren Kadriye Türkan bu motifi "hayvan donunda savaş" olarak adlandırır (2008: 146). Öncelikle yukarıda özeti verilen masalın birçok eş metninin olduğunu belirtmek gerekir. Keloğlan'ın Ali Cengiz Oyunu (Tezel 1971: 265-273), Keloğlan'la Ali Cengiz (Alangu 1967: 183-197), Börekçi Keloğlan İle Of'un Hikâyesi (Yurdatap 1968: 11-17), Keloğlan (Sever 1995: 272) bu metinlerin bazılarıdır. Bu eş metinlerin ortak özelliği kahramanın Keloğlan olmasıdır (Dursun 2008: 57-58).

Türk dünyasında ve Anadolu'da masalın isminin Ali Cengiz, kahramanın da Keloğlan olmadığı ama aynı motiflere sahip birçok masal anlatılmaktadır. Örneğin Anadolu'da Bayburt (Sakaoğlu 2002: 120-121), Isparta (Göde 2010: 263) ve Adakale'de (Kunos 1991: 3); Türk dünyasında ise Azerbaycan, Kerkük, Kıbrıs, Balkanlar, Kazakistan ve Kırgızistan'da (Türkan 2008: 147-148) anlatılan masallarda, masal kahramanları şekil değiştirme sihrini öğrenerek mücadele eder ve masalın olay örgüsüne göre galip gelip isteklerine kavuşurlar.

Başka bir metin türü olarak, Türk destanlarında bu motifin, ülke için mücadele etme işlevi yüklendiğini belirtmek gerekir. Türk destanlarındaki şekil değiştirme, Türk semiyosferinde kahramanın Tanrının yarlığıyla hareket ettiği inancının gereği olarak kahramana kut kazandıran bir özellik olarak görülür. Tanrının yarlığıyla hareket eden kahraman, ülkesi için giriştiği mücadelelerde şekil değiştirebilir. Örneğin kahramanı kadın olan Altay Oçı Bala destanında Oçı Bala, Erlik'e karşı galibiyet için atıyla beraber şekil değiştirir (Ragibova 2023: 88).

Şekil değiştirerek mücadele motifinin mistik düşüncelerimizde de sıklıkla yer bulunduğunu belirtmek gerekir. Kamizmde, kamların şekil değiştirmelerinde amaç kötü ruhlarla mücadele edebilmektir. Kamlar, şekil değiştirerek kutu ve akli beraber kullanmış olurlardı. Türk tasavvufunda da hak ile batılı ayırmak için yapılan mücadelelerde de şekil değiştirme suretiyle mücadelelere rastlanılır. Örneğin, Sultan Şucâuddin'in bir sürü sahibini cezalandırmak için şahin donuna girmesi ve sonrasında eski haline dönüşmesi (Ocak 2017: 167), Hacı Bektaş'ın Rum seferi sırasında önce güvercine; onu engellemek isteyenler yırtıcı doğana dönüşünce de tekrar insana dönüşüp doğanı yakalaması (Duran 2007: 177-178), Hacı Bektaş'ın halifesi Sarı İsmail'in sarı bir doğan şeklinde Denizli-Tavas'a gitmesi, kâfirler tarafından yakalanınca da tekrar insan dönüşmesi (Duran 2007: 565) gibi örnekler, Türk tasavvufunda şekil değiştirmenin irşat vazifesi yerine getirilirken mutasavvıflara gösterilen yaklaşımın gereği olduğunu gösterir (Çelepi 2018: 268). Bu menkıbeler, Türk semiyosferinden beslenen Türk tasavvufundaki madde, beden ve benlik ilişkisinin tezahürüdür. Maddeden vazgeçen mutasavvıf, benliğini maddenin ötesine taşıdığına, bedenine yeni bir şekil kazandırabilir. Bu inanış, yine semiyosferdeki keramet alanından beslenir.

Karacaoğlan hakkında anlatılan Ali Kayası adlı hikâyede de benzer motif yer alır. Hikâyede Karacaoğlan şekil değiştirerek mücadele eder ve onu öldürmek isteyenlerin elinden kurtulur (Kaya 2000: 382).

Türk semiyosferindeki bu alandan istifade eden Pir Sultan Abdal da şekil değiştirerek mücadele motifini kullanarak şiir yazmıştır. Şiirde karşısındakiyle mücadeleye giren Pir Sultan Abdal, yukarıdaki masalda olduğu gibi sırasıyla bülbül, yanıl elma, bir

avuç darı, yavru şahan, deli poyraz, Azrail'e dönüşürken; karşısındaki ise sırasıyla çövmen, keklik, sulusepken, ulu hastaya dönüşür. Fakat bu ulu hasta nihayetinde Pir Sultan'ın üstatlığını kabul eder ve beraber cennete girerler (Gölpınarlı ve Boratav 2010: 125-126). Pir Sultan Abdal'ın bu motifin kurgusuyla bu şiiri yazmış olması, bu şiirin semiyosferde bir motif olarak Türklerin kültürel belleğinde önemli bir alana sahip olduğunu gösterir.

Sonuç

Semiyosfer, anlamsal değişimin, dönüşümün kaynağıdır. Bu kaynaktaki herhangi bir hatırlama figürünü incelemek ve tarihsel sürekliliğinin peşine düşmek, anlam evreninin değişim ve dönüşümü ile sürekliliğini görünür kılar. Bir hatırlama figürü olarak Ali Cengiz ifadesi, semiyosferin değişim ve dönüşümünün sağlayıcılığıyla kültür metinlerde karşılıklı şekil değiştirme hünerine, kalıp ifadeler, savaştaki taktik kılık değiştirmelere, siyasi oyunlara ve Cengiz Han ile soyunun devamı olan Kırım Hanlığına yönelik kodlamalara sahiptir. Semiyosferdeki Ali Cengiz Oyununa yönelik zihin kodlamaları, bir soyu ifade ederken aynı zamanda tevriyeli bir anlatımla tarihî süreçteki Kırım Hanlığının siyasi oyunlarını ve Cengiz Han'ın savaştaki taktik kılık değiştirme hilelerini imleyerek kurnazlık ve hileyle düzenlenmiş oyun anlamındaki "Ali Cengiz Oyunu" kalıp ifadesini yaratmıştır. Yaratılan bu kalıp ifade, Türklerdeki şekil değiştirme yoluyla mücadelelere dair zihin kodlamaları ile birleşince de edebî metinlerin kurgusunda işlev üstlenmiştir.

Türk semiyosferinde mitik-mistik-dinî bir güç olarak belirginleşen şekil değiştirme motifi, akıl ve kut ile birleştiğinde rakibi alt etmeyi sağlayan bir işleve sahiptir. Rakibi alt etmek; mitik bilinçte ve ilk mistik harekette kötü ruhların verecekleri zararları yok etmek, dinî inanışta batılı yenmek, kültürel üretim metinlerinde adaleti sağlamak ve toplumsal tabakalaşmada alt statüdekini korumak anlamına gelir. Rakibi alt etmek için şekil değiştirebilme ise mitik bilinçte kut, mistik harekette sır, dinî inanışta keramet, kültürel üretim metinlerinde ise sihir gerektirir. Bu kuta, sır, keramete ve sihre sahip olanlar bunu akıl, bilgelik, eğitim ve cesaretle birleştirdiklerinde kahraman tipolojisine uygun olarak engelleri aşar ve galip gelirler. Bu galip geliş var oluş mücadelesinin sonucudur. Galip gelen kut-sır-keramet-sihirle, akılı-cesareti-bilgeliği birleştirerek bir hatırlama figürüne dönüşür. Tarihsel süreklilikle semiyosferdeki birçok edebî metinde yer alan bu hatırlama figürü, merkezine oyun ve hileyi alarak Cengiz Han'a ve Kırım Hanlığına telmihen Ali Cengiz Oyunu masalına ad olmuştur. Nihayetinde de Türk semiyosferindeki Ali Cengiz Oyunu adı verilen hatırlamaya ait alan; şekil değiştirme yoluyla mücadele motifinin, Cengiz Han ve diğer Moğol hükümdarlarının savaşlarda bir taktik olarak kılık değiştirmelerinin, Kırım Hanlığı ve Hanlığın siyasi oyunlarının anlam alanlarının bir araya gelmesiyle oluşmuştur.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Abbot, Jacob. Cengiz Han. Çev. Şebnem Duran. İzmir: Lilith Yayınları, 2017.

Akalın, Durmuş ve Kamuran Şimşek. Doğu Akdeniz'de Osmanlılar ve Ruslar. İstanbul: Kesit Yayınları, 2022.

Aksoy, Ömer Asım. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü/2 Deyimler Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 1984.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî. Tarih-i Cihangüşa. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Alangu, Tahir. Keloğlan Masalları. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1967

Arslan, Mustafa. Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı İdigeyle Moradım. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2017.

Aslan, Namık. "Şekil Değiştirme Motifinin Anlatılarımızdaki Bazı Yansımaları Üzerine". Millî Folklor 64, (2004): ss37-43.

- Ayverdi, İlhan. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul:Kubbealtı, 2008.
- Banarlı, N. Sami. Şiir ve Edebiyat Sohbetleri II. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1982.
- Boratav, Pertev Naili. 100 Soruda Türk Folkloru. Ankara: Bilgesu Yayınevi, 2016.
- Connerton, Paul. Toplumlar Nasıl Anımsar. Çev. Alâeddin Şenel. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Çelepi, Mehmet Surur. “Türk Mistisizm Geleneğinde Yunus Emrenin Sırta Ermesi”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi 17/38 (2016): 96-116.
- Çelepi, Mehmet Surur. “Türk Tasavvufunda Hayvan Ruhu ve Koruyucu Pirlere Sembolizmi”. IV. Uluslararası Alevilik Ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı. (2018): 261-285.
- Çotuksöken, Yusuf. Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul: Toros Kitaplığı, 2004.
- Devellioglu, Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara: Aydın Kitabevi, 1985.
- Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi C1. Haz. Besim Atalay, Ankara: TDK Yayınları, 1985.
- Donuk, Abdülkadir. “Âl-i Cengiz Oyunu”. Türk Yurdu 360, (1988): ss19-24.
- Duran, Hamiye. Velâyetnâme. Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Dursun, Aysun. Keloğlan Masallarının Tespiti ve Tasnifi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Üniversitesi, 2008.
- Erdem, Didem Gülçin. “Mitik Yapıdaki Aksamın Ritüele Etkileri -Bali Baba Türbesi Örneği”. Yüzev Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi. (Ed. Murat Taşkiran). İstanbul: Ege Yayınları, (2020):ss 353-364.
- Ergun, Pervin. “Altay Destanlarında ve Anadolu Türk Masallarında Tatarakay-Keloğlan”. Millî Folklor 68, (2005): ss78-84.
- Göde, Halil Altay. Yalvaç Masalları. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2010.
- Gölpınarlı, Abdülbâki ve Pertev Naili Boratav. Pir Sultan Abdal. İstanbul: Derin Yayınları, 2010.
- Harmancı, Meriç. “Ali Cengiz Hikâyesi İzdüşümünde Kahramanın Görünmez Gücü: Metamorfoz”, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 32 (2015): 209-228.
- İnalçık, Halil. “Gıray”. İslam Ansiklopedisi. C.14. İstanbul: TDV Yayınları (2022): ss.76-78.
- İnalçık, Halil. Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- İnalçık, Halil. “Kırım Hanlığı”. İslam Ansiklopedisi. C.25. İstanbul: TDV Yayınları (2022):ss.449-457.
- Kaya, Doğan. Aşk Edebiyatı Araştırmaları, Ankara: Kitabevi Yayınları, 2000.
- Kunos, Ignacz . Türk Masalları. İstanbul: Engin Yayıncılık, 1991.
- Lotman, Yuri. Düşünen Dünyaların İçinde İnsan-Metin-Semiyosfer-Tarih. Çev. Sabri Gürses. Ankara: Bilgesu, 2012.
- Ocak, Ahmet Yaşar. Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri. İstanbul: İletişim, 2017.
- Önal, Mehmet Naci. “Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgencilik”. Millî Folklor 84, (2009): ss57-72.
- Ötemiş Hacı. Çengiz-Nâme. Haz. İlyas Kemaloğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Özünel, Evrim Ölçer. “Kel Ata’dan Keloğlan’a “Hilebaz” Dönüşüm”. Millî Folklor 67, (2005): ss47-52.
- Ragibova, Ilmira. “Altay Destanı Oçı Bala Üzerine Bir İnceleme”. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Denizli:Pa-mukkale Üniversitesi, 2023.
- Reşîdüddin Fazlullah. Câmîu’t-Tevârih. Çev. İsmail Aka, vd. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Sakaoğlu, Saim. Gümüşhane ve Bayburt Masalları. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Sarı, İbrahim. Büyük Türk Savaşları. Antalya: Nokta Yayınları, 2017.
- Sarıyüce, Hasan Lâtif. Anadolu Masalları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1993.
- Semenenko, Aleksei. “Homo Polyglottus: Semiosphere as a Model of Human Cognition”. Sign Systems Studies 44 (2016): 494–510.
- Sever, Mustafa. Erciyes Yöresi Masallarında Tipler. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1995.
- Tezel, Naki. Türk Masalları 2. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1971.
- Türkan, Kadriye. “Türk Masallarında Kahramanın ve Şamanın Don Değiştirmesi Arasındaki Benzerlikler”. Türkbilgi 15 (2008): 136-154.
- Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları, 2005.
- Yalvar, Cihan. “Suçluların Gölgesinde Bir Kırım Hanı: Murad Gıray Han”. Yedi Tepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi 6, (2019): ss1-18.
- Yeni Tarama Sözlüğü. Düz. Cem Dilçin. Ankara: TDK Yayınları, 1983.
- Yurdatap, Selami Münir. Keloğlanın En Güzel ve En Meraklı Masalları. Ankara: Şenay Matbaası, 1968.